

Kapitola druhá

Role neverbální komunikace v interpretaci literárního díla

Naprostá většina literárních studií zaměřených na obsahovou stránku literárních uměleckých děl vychází pochopitelně z textu („komunikátu“), který jim je k dispozici, jako ze základního materiálu, o který se mohou a musí opírat, chtějí-li se dobrat podstatných informací tvořících základ toho, co lze označit při interpretaci jako „obsah literárního díla“. Tato banální pravda, axiom práce nejen literárního vědce, ale i každého čtenáře, by se však mohla stát i výzvou k zamyšlení nad tím, jak bychom mohli v teoretické oblasti systémově včlenit do interpretace literárních děl i takové faktory komunikace, které nám někdy v oné teoretické a poměrně často i v praktické rovině jakoby unikaly, možná právě proto, že jsou zřetelné, jasné, že jsou natolik triviální, že na první pohled nestojí za hlubší zamyšlení.

Co tím máme na mysli, stane se zřetelnějším ve chvíli, kdy si uvědomíme, že mezilidská komunikace v reálném prostředí sestává ze tří základních významotvorných složek – z komunikace na verbální, na neverbální a na paraverbální úrovni. Současně se rovněž uznává, že právě složka neverbální spolu s paraverbální jsou zpravidla nositeli většiny významu konkrétních sdělení.¹⁵ Tato skutečnost je o to významnější, že zatímco verbální složka je v literárním díle vždy základní formou sdělování, budeme z ní kromě toho muset vycházet i pro získávání informací o obou dalších – z hlediska získávání „hlubších“ významů důležitějších – složkách komunikace, protože ty jsou vzhledem k charakteru literárního textu čtenáři předávány verbální složkou literárního díla

15 Allan Pease ve své publikaci *How to Read Others' Thoughts by Their Gestures*, jejíž český překlad (knižně vydán v r. 2008; PEASOVI A. a B.: *Řeč těla*. Praha 2008) jsem měl k dispozici ještě před vydáním, uvádí výsledky některých výzkumů: „Albert Mehrabian zjistil, že 7 % významu daného sdělení je obsaženo ve slovech, 38 % v hlasovém vyjádření (tón, zabarvení a různé další zvuky) a 55 % je vyjádřeno neverbálními prostředky. Profesor Birdwhistell dospěl v oblasti neverbální komunikace mezi lidmi k podobným závěrům. Z jeho výzkumů se dozvídáme, že slova vyslovená průměrnou osobou nezabírají více než 10–11 minut denně a průměrná věta trvá pouze asi 2,5 vteřiny. Podobně jako Mehrabian dospěl i on k závěru, že slovní komponent při bezprostřední konverzaci zaujímá méně než 35 % a neverbálně je naproti tomu předáno 65 % informací.“ In: PEASE, A.: *Řeč těla. Jak číst myšlenky lidí podle jejich gest. Místo a rok vydání neudány*, s. 8. Můžeme pochopitelně namítnout, že se jedná o zjištěné průměrné hodnoty, že metodika zjišťování dat byla pravděpodobně odlišná, mohli bychom se snažit argumentovat odlišností literární komunikace od běžné atd. Přesto jsou však zjištěná data závažná a podle našeho názoru mohou napomáhat interpretaci literárního textu a podávat i další informace, které dokáže literární interpretace využít.

(nemáme-li na mysli práci s literárním textem v podobě např. nahrané magnetofonové kazety). Pro toto vyvozování významů se pak komunikace tak, jak se s ní střetáváme v literárním díle, komplikuje ještě o její rozdvojenost: sestává totiž jednak z komunikace přímé, tj. komunikace mezi literárními postavami navzájem (přímá řeč a přímé aspekty paraverbální a neverbální komunikace), a z komunikace nepřímé, tj. např. z pásma vypravěče, ve kterém může o literárních postavách či o kontextu jejich komunikace cosi sdělovat čtenáři. Pracujeme-li však s takovým označením, dostáváme se k dilematu: je tomu skutečně tak nebo nikoli?

Vydeme-li z pragmatiky mezilidské komunikace, pak nám naše zkušenost napovídá, že nejdříve, tj. časově jako dřívější, je komunikace mezi dvěma či více konkrétními mluvčími (slovo „mluvčí“ v tomto případě není přesné, spíše bychom měli užívat slova „komunikant“¹⁶, neboť komunikovat lze právě nejen pomocí mluvení, ale i využitím neverbální složky komunikace), pak teprve může přijít sdělení další osoby nebo další osobě o oné primární komunikaci.¹⁷ V literárních dílech dochází ve většině případů k situaci opačné: kontakt se čtenářem primárně naváže *někdo jiný* (např. vypravěč, autor, fiktivní vydavatel atp.). Přímou komunikaci postav literárního díla navzájem pak zřejmě většinou vnímáme až na jejím pozadí, tj. jako cosi „následujícího“; je tomu tak zřejmě i tehdy, když v implicitu literárního díla nalezneme přímou řeč jako zobrazení dialogu či polylogu. Důvodem pro to je situace navozená čtením a naší předchozí čtenářskou zkušeností – knihu v podobě textu vnímáme jako cosi, co nám bude předávat zobrazení jakéhosi „světa“, jeho výsek, model, a proto se pro nás stává signálem toho, že vše, co v textu knihy nalezneme, již bylo nějak zpracováno¹⁸ (minimálně spisovatelem; mnohdy je však díky stylizaci či jiným postupům vazba mezi spisovatelem a vypravěčem podstatně složitější).¹⁹ Do-

16 Viz např. ŘEZÁČ, J.: Sociální psychologie. Brno 1998, s. 108.

17 O tom hovoří např. Josef Hrabák: „Každé vyprávění o nějaké události – jinými slovy epika – zachycuje svým způsobem minulost, protože podává zprávu o tom, co bylo. (Výjimky, jako utopie, jen potvrzují pravidlo – ostatně i tam, kde se děj odehrává v budoucnosti, autor vlastně jen posunuje své stanovisko za líčené události – i když vystupuje jako svědek – a jeho trik spočívá v tom, že vypravuje o „minulosti v budoucnosti.“) HRABÁK, J.: O historické próze včera a dnes. In: Úvahy o literatuře. Praha 1983, s. 121.

18 „Byť románomí, byť dokumentomí, byť modlitbouí – značí realizovať určitú kultúrnu funkciu a odovzdávať nejaký celistvý význam. Každý z týchto textov určuje čitateľ podľa istej sústavy príznakov.“ LOTMAN, Ju. M.: Pojem textu. In: LOTMAN, Ju. M.: Štruktúra umeleckého textu. Bratislava 1990, s. 67.

19 V tomto ohledu je velice zajímavé, nakolik intenzivně sahá po literárních dílech jako příkladech i odborná literatura, viz např.: WATZLAWICK, P., BAVELASOVÁ, J. B., JACKSON, D. D.: Pragmatika mezilidské komunikace. Hradec Králové 1999. Paul Watzlawick o tom v úvodu říká: „Na druhou stranu se může zdát vědecky napadnutelné časté používání literárních příkladů, neboť důkazy, jež se opírají o výtvořiny umělecké fantazie, těžko mohou být nějakými důkazy. Tyto příklady však nejsou míněny jako dokazování, nýbrž jako *názorné dokreslení* určitého teoretického postulátu běžnějším, a tudíž srozumitelnějším jazykem.“ In: WATZLAWICK, P.,

stáváme se tak k důležité odlišnosti komunikace v literárním díle a k jejímu vnímání z hlediska čtenáře: Mezilidskou komunikaci v literárním díle vnímáme „opačně“ než mezilidskou komunikaci v reálném životě; v reálném životě je primární přímá komunikace mezi jejími aktéry, při recepci uměleckého díla je pro čtenáře primárně vnímanou komunikace mezi ním a literárním dílem (resp. tím, kdo je *zprostředkovatelem* informací přenášených literárním dílem). Mnohé z paraverbální a neverbální složky tak čtenář (re)konstruuje na základě impulsů textu a využívá k tomu vlastní zkušenost z nescitných komunikačních transakcí reálného života, ať již se jich účastnil on sám přímo nebo nepřímo.

Čím více tedy má čtenář informací o literárním díle a jeho autorovi na straně jedné a čím více informací má o obsahové nosnosti zvoleného žánrového typu na straně druhé, tím více se to odráží na jeho vnímání literárního díla a na prvotním vnímání jeho obsahové roviny.²⁰ Čtenář jednak akceptuje svoji čtenářskou roli (norma), jednak se v ní přizpůsobuje svému očekávání (status díla či status autora), upravuje svůj percepční styl (role) a čtené vnímá, interpretuje (prožívání); při interpretaci, rozumění textu se výrazně uplatňuje jeho subjektivita vyvozovaná jak z jeho osobnostních kvalit tak z relativně ustálené představy o sobě jako čtenáři (sebepojetí) vyúsťující pak i k pocitu z četby (vztah k literárnímu dílu, jeho autorovi, vypravěči, postavám). Po určité době adaptace na konkrétní literární dílo dochází k zobecnění způsobu vnímání daného díla a vytváří se tak aktuální pravidla čtenářovy interpretace textu (percepční schéma) i „rozumění“, tj. přiřazování hodnot hodnotám prezentovaným v textu literárního díla²¹ (atribuční schéma). Ukazuje se tak, že literární dílo se stává „naším komunikačním partnerem“ spoluvytvářejícím

BAVELASOVÁ, J. B., JACKSON, D. D.: Pragmatika mezilidské komunikace. Hradec Králové 1999, s. 12. Podobně i F. J. Vasiljuk sahá po Dostojevského *Zločinu a trestu*, když hodlá poskytnout *příklad* toho, jak může člověk niterně prožívat vnější realitu – viz. VASILJUK, F. J.: Psychologie prožívání. Praha 1988.

- 20 V této situaci lze opět využít poznatků sociální psychologie. J. Řezáč uvádí, že účastníci komunikace si:
- (A) vytvářejí určité *pojetí* této *situace*, tj. respektují *normy*, které považují za přiměřené této situaci,
 - vycházejí z určité představy o *statusu* svého *partnera* či partnerů v komunikaci,
 - utvářejí si situační koncepci své *role*,
 - utvářejí si situační *sebepojetí*,
 - zaujímají k sobě určitý *vztah*,
 - nějak tuto situaci *prožívají*,
 - (B) utvářejí aktuální *percepční* a *atribuční schéma*, pomocí něhož situaci vnímají, interpretují,
 - (C) nějakým způsobem vyjadřují a předávají svá *sdělení*. (Pozn.: Zvýraznění zachována podle citovaného textu.)

Viz: ŘEZÁČ, J.: Sociální psychologie. Brno 1998, s. 109.

- 21 O tom, jak je takové atribuční schéma důležité, svědčí např. pochopení a akceptování např. parodie: ten, kdo buď nepochopí a/nebo neakceptuje toto atribuční schéma, dospívá k jiným hodnotovým soudům než čtenář, který toto schéma pochopil a/nebo akceptoval.

základní komunikační situaci, ve které vnímáme onu mezilidskou komunikaci, která se odehrává mezi literárními postavami, ať již je mezi ně vypravěč díla včleněn nebo nikoliv.

Při tom narážíme na další okruh potenciálně představující interpretační problém: literární dílo není realitou prvního typu, tj. není realitou „reálnou“, ale fiktivní, je *modelem* světa, resp. jeho výseku. „Umelecké dielo, ktoré je určitým modelom sveta, nejakou správou v jazyku umení, jednoducho nejestvuje mimo tohto jazyka a rovnako ani mimo všetkých iných jazykov spoločenských komunikácií. Čitateľovi, ktorý sa usiluje dešifrovať ho pomocou náhodných a subjektívne vybraných kódov, sa význam prudko deformuje. Pre človeka, ktorý by sa zasa chcel zaoberať textom vytrhnutým z celku mimotextových súvislostí, by dielo nemohlo byť nositeľom nijakého významu. ... Mimotextové súvislosti diela možno opísať ako vzťah množiny prvkov, zaznamenaných v texte, k množine prvkov, z ktorej sa uskutočnil výber daného použitého prvku.“²² Znamená to, že zatímco v reálné životní komunikační situaci, v níž se jako s partnerem střetáváme s živou osobou, máme co do činění s komplexním působením všech atributů komunikační situace na nás i na další aktéry komunikace, v literárním díle je tato komplexita komunikace omezena na to, co je nám *po úplnost omezujícím výběru* literárním textem sděleno. To, že reálnou komunikační situaci vnímáme subjektivně, je sice plná pravda, nicméně jde o výběr náš a z úplnosti, zatímco v komunikaci s literárním dílem je pro nás mezilidská komunikace na půdě literárního díla komunikační situací, ve které dostáváme pouze tu část informací, kterou autor do díla zahrnul, kterou zvolil z potenciální totality prvků potenciálně reálné komunikační situace; modelování, pro které se autor rozhodl, se tak odráží na kvantitě i kvalitě informací, které jako čtenáři dostáváme k dispozici.

Protože jako – poučenější či méně poučení – čtenáři jsme díky reálným komunikačním situacím zvyklí na získávání komplexní informace, třebaže si to většinou nepřilíš uvědomujeme, vyhledáváme ji i v literárním textu. Kontext, hledání a nalézání kódů, významů a jejich hierarchie v právě čteném kódu je jednou ze základních čtenářových aktivit.²³ K tomu, abychom dokázali správně dešifrovat daný z kódů, pomocí kterého máme možnost co nejsprávněji dekodovat sdělení, které nám text literárního díla podává, potřebujeme co nejširší výchozí informační bázi.²⁴ Vycházíme-li z omezení, daných komunikací

22 LOTMAN, Ju. M.: Pojem textu. In: LOTMAN, Ju. M.: Štruktúra umeleckého textu. Bratislava 1990, s. 64.

23 Blíže o tom např.: LOTMAN, Ju. M.: Viacplánovosť umeleckého textu. In: LOTMAN, Ju. M.: Štruktúra umeleckého textu. Bratislava 1990, s. 76–88.

24 Přitom se jako výrazně omezující mohou projevit atribuční schémata. Ta jsou ovlivněna jednak naší příslušností k určité kultuře, jednak tím, ve které době žijeme. Je zjevné, že náš pohled na ruskou literaturu přelomu XIX. a XX. století je ovlivněn jednak kulturní „jinakostí“, jednak časovým odstupem; oba tyto faktory z nás dělají „cizince“, který může posouvat možné inter-

pouze na verbální úrovni, je nám jasné, že bude zapotřebí vyhledávat i signály, vázané na paraverbální a neverbální složku komunikace. Obě složky komunikace jsou v literárním díle oproti reálným komunikačním situacím omezeny, a proto při jejich odhalování a subjektivním rozumnění jim je významná citlivost vůči jakémukoliv signálu, který nám v daném směru text podává.

I v literárním textu tedy hledáme verbalizované informace o paraverbální a neverbální složce sdělení. Není sporu o tom, že v každém literárním textu takové informace nalézáme, někdy dokonce v takovém množství, že máme podstatně usnadněnu pozici; především tam, kde je silně angažován vypravěč, ideálně pak tzv. vševědoucí. Výrazné pasáže vypravěče zaměřené na popis komunikační situace a na všestranné zachycení projevů literárních postav nám slouží k tomu, abychom dokázali pokud možno co nejrychleji nalézt odpovídající kód k co nejpresnějšímu rozpoznání individuálního přístupu ke komunikaci ze strany vypravěče i jednotlivých literárních postav.

Podívejme se nyní na jednu z takových komunikačních situací, ve kterých máme pásmo vypravěče prolnto s promluvy jednotlivých literárních postav. Jako příklad si uvedeme ukázky dialogů z díla I. S. Turgeněva a M. P. Arcybaševa. Oba texty jsou počátky kapitol (8. kapitola románu *Rudin*²⁵ a 24. kapitola románu *Svůdce*²⁶), v obou se jedná o stručné uvedení dané vypravěčem a o dialog, do kterého nakonec v obou případech vstoupí třetí osoba. Naším cílem bude zkusit poukázat na uplatnění oněch složek komunikace, které by měly být hlavními nositeli významu. Pokusíme se v ukázkách informace o neverbální komunikaci označit podtržením, všechny signály umožňující podle našeho identifikovat paraverbální složku komunikace označíme v textu kurzívou. Obou jevů si budeme všimát jen v pásmu vypravěče; mimo naši pozornost tedy zůstanou v tomto případě náznaky, které obsahují samy promluvy aktérů obou dialogů. Prolnutím signálů z obou pásem – vypravěče a postav – pak dostává čtenář ještě větší množství informací, které mu umožňují přesněji rozpoznávat a na základě svého subjektivního vidění hodnotit vzniklou situaci a tedy „konstruovat“ její interpretaci ve svém individuálním podání.

I. S. Turgeněv: Rudin

Po návratu domů byl VolynceV tak skličěný a zasmušilý, odpovídal sestře s *takovou nechutí* a tak brzo se zamkl v pánském pokoji, že se Alexandra Pavlovna rozhodla poslat narychlo pro Ležňova.

M. P. Arcybašev: Svůdce

Byl tmavý, hluchý večer. Nad korunami černých, zkamenělých stromů se těžce kupily mraky a rychle postupovaly po obloze, jako by spěchaly k neviditelnému cíli. V jejich nazelenalých průsvitech

pretace do jiných poloh, než by učinil současník a navíc příslušník stejné kultury, tedy Rus žijící v Rusku na přelomu XIX. a XX. století.

25 TURGENĚV, I. S.: *Rudin*. Praha 1978, s. 78–81.

26 ARCYBAŠEV, M. P.: *Svůdce*. Praha, Litomyšl 1999, s. 167–170.

Uchylovala se k němu o pomoc při všech obtížích. Ležňov jí vzkázal, že přijede příští den.

Volynceev *nebyl* ani nazítí *v náladě o nic veselejší*. Nejdřív chtěl hned po snídani jít po hospodářství, ale nakonec zůstal doma, lehl si na pohovku a pustil se do čtení jakési knížky, což se stávalo jen málokdy. V literatuře nenalézal zalíbení, a z veršů měl prostě hrůzu.

„Je to záhadné jak báseň,“ říkával a na důkaz svého tvrzení uváděl verše básníka Ajbulata:

*Až do skonání truchlých dní
ni zkušenost, ni rozum chladný
svou hrubou rukou nezdrtí
pomněnky z krve, život zrádný.*

Alexandra Pavlovna úzkostlivě pokukovala po bratrovi, ale neobtěžovala ho žádným vyptáváním. K domu přijel kočár. Chválabohu, pomyslela si, Ležňov už je tady. Vstoupil sluha a ohlásil pana Rudina.

Volynceev hodil knihu na zem a zvedl hlavu. „Kdože to přijel?“

„Pan Dmitrij Nikolajevič Rudin,“ opakoval sluha. Volynceev vstal.

„Ať jde dál,“ řekl. „A ty, sestřičko,“ obrátil se k Alexandře Pavlovně, „nech nás o samotě.“

„Ale pročpak,“ *nechápala*.

„Vím, co dělám,“ přerušil ji podrážděně, „a prosím tě.“

Do pokoje vstoupil Rudin. Volynceev, stojící uprostřed místnosti, se mu chladně uklonil, ani mu nepodal ruku.

„Nečekal jste mě, vidíte,“ začal Rudin a odložil si klobouk na okno.

V koutcích rtů mu slabě škubalo. Byl nesvůj, ale snažil se nedat svůj zmatek najevo.

„Skutečně jsem vás nečekal,“ přítakal Volynceev. „Spíš bych mohl po včerejšku čekat někoho se vzkazem od vás.“

se tajily a míhaly bledé hvězdy. Nahoře bylo všechno v ustavičném, zlověstném pohybu, a dole všecko ztichlo v napjatém očekávání.

V tom tichu se hlasy diskutérů zdály příliš ostré a křiklavé jako vřeštění podrážděných zvířat.

„Ať je to jak chce,“ *vykřikoval* von Deutz a nemotorně klopýtal dlouhýma nohama, „křesťanství jako jediné úplně a názorně humanitní učení dalo lidstvu nevyčerpatelné bohatství!“

„No ano,“ namítal Jurij, který šel za ním. Tvrdohlavě poškubával hlavou a zlostně upíral pohled na jeho záda: „Ale v boji se živočišnými instinkty se křesťanství ukázalo stejně bezmocné jako všechna...“

„Jak to, ukázalo!“ *vykřikl rozhořčeně* von Deutz. „Křesťanství má před sebou budoucnost a mluvit o něm jako o něčem, co skončilo...“

„Křesťanství nemá budoucnost!“ přerušil ho Jurij a s bezdůvodnou nenávisť se zahleděl na rozplývající se obrys jeho vojenské blůzy. „Jestliže nedokázalo zvítězit nad lidstvem v době svého největšího rozvoje a bezmocně se ocitlo v rukou hrstky ničemu jako nástroj drzého klamu, teď, kdy už sám pojem křesťanství je vyčichlý, bylo by podivné a směšné čekat na nějaký zázrak... Dějiny neodpouštějí: co jednou zmizelo ze scény, to se nevrací!“

Pod nohama se jim matně bělal dřevěný chodník a pod stromy byla chvílemi taková tma, že každého z nich chorobně dráždila představa, že vrazí do pouličního sloupu. Jejich hlasy *zněly nepřirozeně*, protože si neviděli navzájem do tváře.

„Křesťanství že zmizelo ze scény?!“ *vykřikoval* von Deutz a *v jeho hlase zněl úžas a rozhořčení*.

„Ano...“ pokračoval Jurij, „vy se tomu hrozně divíte, jako by to nebylo možné...“

„Chápu, co chcete říci,“ pravil Rudin, „a vaše upřímnost mě velice těší. Přišel jsem k vám jakožto k šlechtnému člověku.“

„Bez těch lichotek by to nešlo?“

„Chci vám vysvětlit, proč jsem přišel.“

„My dva se známe, proč byste tedy nemohl ke mně přijít? Kromě toho to není poprvé, co jste mě poctil návštěvou.“

„Přišel jsem k vám jako šlechtný člověk k šlechtnému člověku,“ opakoval Rudin, „a chci se teď odvolat na váš vlastní úsudek. Plně vám důvěřuji..“

„Ale oč vlastně jde?“ Volyncev pořád stál na stejném místě, zamračeně se díval na Rudina a tu a tam se zatahal za konečky kníru.

„Dovolte... Přišel jsem, abychom si vážně pohovořili, zajisté. Ale přece to nejde tak najednou.“

„Pročpak ne?“

„Je zde zapletena třetí osoba...“

„Jaká třetí osoba?“

„Sergeji Pavloviči, vždyť mi rozumíte.“

„Dmitriji Nikolajeviči, vůbec vám nerozumím.“

„Přejete si...“

„Přeji si, abyste mluvil bez vytáček!“ skočil mu do řeči Volyncev. Už se docela vážně zlobil.

Rudin se zachmuřil.

„Jak račte... Jsme tu teď sami... Musím vám říci – ačkoli už to nejspíš tušíte (Volyncev netrpělivě pokrčil rameny) musím vám říci, že miluji Natálii Alexejevnu a právem předpokládám, že také ona miluje mne.“

Volyncev zbledl, ale neodpověděl, pooděšel k oknu a otočil se k Rudinovi zády.

„Víte, Sergeji Pavloviči,“ pokračoval Rudin, „kdybych nebyl přesvědčen...“

„Proboha vás prosím!“ ostrě ho přerušil Volyncev. „Nemám nejmenších pochyb... No co! Mnoho štěstí! Jenom se divím, co to byl od vás setsakra za nápad, přijít s touhle novinou za mnou... Co já

Nezmizel snad ze scény Mojžíšův zákon, nezemřel Buddha či helénští bohové, neumřel taky Kristus... To je zákon vývoje... Co vás na tom tak leká? Vždyť vy přece nevěříte v božský původ jeho učení?“

„Pochopitelně že ne!“ bekl dotčeně von Deutz. Odpovídal spíš na Jurijův urážlivý tón než na jeho otázku. „A připouštíte snad možnost, že člověk dokáže vytvořit věčný zákon?“

Idiot! počastoval v duchu Němce a příjemná jistota, že tenhle člověk je nekonečně hloupější než on a nikdy nepochopí, co je pro Jurije jasné jako facka, se mísilo s podrážděnou touhou stůj co stůj Němce přehádat a přesvědčit o své pravdě.

„Dejme tomu, že je to tak,“ vzrušeně, dokonce vztekle namítl dlouhán důstojník, „ale křesťanství se stalo základem budovnosti... Nezahynulo, ale bylo zaseto do půdy a z té setby vzejde úroda...“

„O tom nemluví,“ odpověděl Jurij trochu zmateně, a proto ještě nasupeněji, „chtěl jsem jen říct...“

„Ne, dovolte,“ přerušil ho vítězoslavně von Deutz s obavou, aby neztratil převahu. Znovu se ohlédl a sešel z chodníku. „Přesně tak jste to řekl...“

„Když říkám, že ne, tak ne... To je zvláštní!“ přerušil ho Jurij, rozvzteklý pomyšlením, že tenhle hlupák si může třeba jen na vteřinu myslet, že je chytrější. „Chtěl jsem říct...“

„No možná... Promiňte, zřejmě jsem vám nerozuměl!“ pokrčil rameny důstojník s pohrdavým úšklebkem a netajil se tím, že Jurije načapal a od téhle chvíle všechno, co Jurij řekne, bude jen opožděný ústup.

Jurij pochopil jeho gesto a ovládl ho takový hněv a pocit urážky, až mu to vyrazilo dech.

z tím mám co dělat? Co je mi po tom, koho milujete a kdo miluje vás? Prostě nechápu.“

Volyncev se přitom stále díval z okna. Jeho hlas zněl dutě. Rudin vstal.

„Řeknu vám, Sergeji Pavloviči, proč jsem se odhodlal přijít za vámi, proč jsem se ani necítil oprávněn zatajit před vámi naši lás... naši vzájemnou náklonnost. Opravdově, hluboce si vás vážím – a právě proto jsem přišel. Nechtěl jsem... Nechtěli jsme před vámi hrát nějakou komedii. Vaše city k Natálii Alexejevň jsou mi známy... Věřte mi, dokážu správně odhadnout *své* vlastnosti, vím, co ve mně je a vím, jak málo jsem hoden nahradit vás v jejím srdci. Ale když už tomu osud chtěl, bylo by snad lepší chytračení, klam a přetvářka? Bylo by snad lepší vystavit se nedorozumění, anebo dokonce možnosti podobné scény, jaká se odehrála včera při obědě? Sergeji Pavloviči, řekněte sám.“

Volyncev zkřížil ruce na prsou. Zřejmě, aby se přemohl.

„Sergeji Pavloviči!“ pokračoval Rudin. „Způsobil jsem vám bolest, to cítím... Ale pochopte nás. Pochopte, že jsme neměli jinou možnost prokázat vám svou úctu, prokázat, že si umíme vážít vaší přímočarosti a ušlechtilosti. Otevřenost, naprostá otevřenost vůči komukoli jinému by byla nemístná. Ale vůči vám se stává povinností. Blaží nás pomyšlení, že naše tajemství je ve vašich rukou.“

Volyncev se nuceně zasmál.

„Vřelé díky za důvěru!“ zvolal. „Ačkoli... Dovolím si vás upozornit, že jsem si nepřál ani zvědět vaše tajemství, ani vám prozradit to svoje, a vy s ním přitom nakládáte jako s vlastním majetkem. Jenom mi dovolte: mluvíte jakoby společným jménem. Mám si tedy z toho vyvodit, že Natálie Alexejevna ví o této vaší návštěvě i o jejím účelu?“

„Nepopírám obrovskou roli křesťanství...“

„Ale pak si protiřecíte!“ *zabýkal se nadšením nad svým triumfem* von Deutz. *Měl radost*, že Jurij vypadal nesrovnatelně hloupější než on a zjevně nebyl s to ani zdaleka pochopit, co on sám má v hlavě dokonale, ladně urovnané.

„To se vám jen zdá, že si protiřecím... Ve skutečnosti je to naopak... Moje myšlení je naprosto logické a nemůžu za to, že... že mě nechcete pochopit.“ *vykřikl pronikavě, zmateně* Jurij. *Teď už opravdu trpěl.* „Tvrdím a tvrdil jsem, že křesťanství je už opotřebovaný materiál a nelze od něho jako takového očekávat záchranu.“

„No ano... Ale když popíráte blahodárný vliv křesťanství... Totiž že se přímo stává základem...“ *zvyšil* von Deutz rovněž *hlas a spěšně* se snažil zachytit myšlenku, která mu v tomto obratu debaty hrozila uklouznout...

„Nepopírám...“

„Ale já ano!“ ozval se ze zadu posměšně Sanin, který po celou dobu šel mlčky a nemíchal se do jejich sporu. Jeho *hlas zněl vesele a klidně a podivně se zařízil do bouřlivého ostrého tónu* diskuse.

Jurij se odmlčel. Ten *klidný hlas*, v němž *zazníval dobrácký posměšek*, ho urazil, ale nevěděl, jak má odpovědět. Bůhvíproč mu vždycky bylo trapné a nepříjemné přít se se Saninem. Slova, která si zvykl užívat, se pro Sanina nehodila. Pokaždé míval pocit, jako by se chystal zbourat zeď a přitom stál na kluzkém ledu.

Von Deutz škobrtl, až mu ostruhy zařinčely, a *zlostně zavřískl*:

„Smím se vás zeptat, proč?“

„Jen tak,“ odpověděl Sanin *s nepostižitelným výrazem.*

„Jak to? Když říkáte takové věci, musíte je dokázat!“

Rudin poněkud zrozpačitěl.

„Nikoli, svůj úmysl jsem Natálii Alepejvně nesdělil, vím však, že sdílí mé náhledy.“

„To všecko je moc hezké,“ opět začal po krátké odmlce Volyncev a zabubnoval prsty na okenní tabulku, „ačkoli upřímně řečeno by bylo daleko lepší, kdybyste si mě tolik nevážil. Abych pravdu řekl, na tu vaši úctu vám kašlu. Ale co teď ode mě vlastně chcete?“

„Nechci nic... Anebo... Ne! Chci pouze jedinou věc, chci, abyste mě nepovažoval za nějakého záluďného vychytralce, chci abyste mě pochopil... Doufám, že nyní už nemůžete být na pochybách o mé upřímnosti... Přál bych si, Sergeji Pavloviči, abychom se rozešli jako přátelé..., abyste mi podal ruku tak jako dříve...“

A Rudin pokročil blíž k Volyncevovi.

„Račte prominout, vážený pane,“ a Volyncev se při těch slovech otočil a podstoupil o krok dozadu, „milerád vám uznám všechna vaše dobrá předsevzetí, to všecko je moc hezké, možno říci i vznesené, jenže my jsme obyčejní smrtelníci a na nějaké kudrlinky nejsme zvyklí, kdež bychom mohli sledovat myšlenkový rozlet takových veleduchů, jako jste vy... Co vy pokládáte za upřímnost, to našinci připadá jako dotěrnost a neslušnost... Co je pro vás jednoduché a jasné, je pro našince složité a záhadné... Vychloubáte se tím, co my skrýváme. Kdež bychom vám potom mohli rozumět! Račte prominout, ale nemohu vás považovat za přítele, ani vám nepodám ruku... Snad je to ode mne malichernost. Ale já přece jsem malichernost sama.“

Rudin si vzal z okna klobouk.

„Sergeji Pavloviči!“ pravil truchlivě. „Buďte sbohem. Zklamal jsem se ve svých nadějích. Má návštěva je vskutku dosti nezvyklá. Ale doufal jsem, že vy... (Volyncev udělal netrpělivé gesto.) Odpusťte,

„A proč bych je měl dokazovat?“

„Jak to, proč?“

„Nic nemusím dokazovat. To je můj názor a nemám nejmenší chuť vám ho dokazovat. A pak, stejně je to zbytečné.“

„Jestli takhle uvažujete,“ ozval se zdrženlivě Jurij, „pak by se dala škrtnout celá literatura...“

„Ne, proč?“ namítl Sanin. „Literatura je veliká a zajímavá věc. Pravá literatura, jak tomu rozumím, nepolemizuje s každým povalečem, co se nachomýtné a z nudy chce všechny přesvědčit o své chytrosti... Literatura přetváří celý život, proniká lidstvu do krve, z generace na generaci. Kdybychom ji škrtili, život by se připravil o mnohé barvy, vybledl by...“

už o tom nebudu mluvit. Zvážil jsem vše a nahlížím teď, že máte skutečně pravdu a nemohl jste jednat jinak. Buďte sbohem a dovolte mi alespoň, abych vás ještě jednou, naposled ujistil, že mám ty nejčistší úmysly... O vaší zdrženlivosti jsem přesvědčen...“

„To už je přespříliš!“ *vzkřikl* Volyncev a roztřásl se hněvem.

„O vaší důvěru jsem se vás vůbec neprosil. A proto nemáte nejmenší právo na mou zdrženlivost nějak spoléhat!“

Rudin chtěl cosi říci, ale jenom rozhodil rukama, uklonil se a odešel, zatímco Volyncev se vrhl na pohovku a otočil se obličejem ke zdi.

„Smím dál?“ *ozval se za dveřmi* hlas Alexandry Pavlovny. Volyncev neodpověděl hned, a kradmo si přešel rukou po obličej.

Oba sledované texty, byť je jejich struktura velice blízká, se liší v tom, nakolik využívají obě sledované významotvorné složky komunikace postav. Turgeněv se o poznání více zaměřuje na sledování neverbálních signálů spojených s „řečí těla“ jednajících postav; jako by byl zaměřen více vizuálně – sleduje, jak se jeho postavy chovají, co činí jejich tělesná schránka, a díky těmto signálům otevírá cestu k niterným dějům, jež jsou pro uchopení toho, jak cítí, hodnotí atp. podstatné. Arcybaševův text poukazy na neverbální složku komunikace obsahuje také, ve větší míře u něho však nacházíme odkazy na paraverbální složku komunikace – Arcybašev jako by se spíše orientoval na to, co může slyšet. Zdá se, že čtenář jeho textu dostává o poznání více těchto informací, ale i v jeho případě platí, že tyto signály dopřesňují, modifikují a přesněji identifikují obsah promluv, a to díky tomu, že zahrnují i složku uvádějící informace o vztahu protagonistů jak k tomu, o čem hovoří, ale i ke svým vlastním promluvám, k sobě samým i k partnerům v dialogu, tedy hodně o vnitřním světě zobrazovaných literárních postav. Niterné pak čtenář dešifruje jako nadstavbovou, konotovanou informaci, která mu umožňuje proniknout do psychologie postav a jejich prožívání děje hlouběji, než by to bylo možné pouze pomocí verbální složky obsažené v promluvách literárních postav.

Jestliže slova fungují jako znaky a slouží k označování, pak paraverbální a neverbální složky komunikace vystupují jako modifikátory, které napomáhají rozpoznat *ten správný, tj. aktuální individuální význam* mezi všemi mož-

nými významy. Směřují tak především nikoliv k obecně, tedy všemi subjekty vnímání stejně uchopované realitě jako něčemu, co se pohybuje na společném povrchu jevů a dějů, ale směřují k subjektivnímu uchopování, pojmání oné na povrchu, vně jednotlivého vědomí jsoucí reality, slouží k nakládání subjektivního postoje na onu vnější realitu či naopak k naznačování toho, jaké niterné pohnutky stojí za tím, co se manifestuje na vnější stránce jednání dané postavy – směřují tedy k nitru postavy, k jejímu vnitřnímu světu, vnitřní realitě.²⁷ Kromě denotativního významu tak přichází na scénu pro literární umělecká díla tak významný prvek označovaný jako konotativní význam, který „... označuje *rozsah myšlenek, citů a hodnocení, která se nám seskupují okolo určitého slova (slovního spojení)*“²⁸

Sama tato charakteristika však zůstane ještě poněkud neúplná, pokud nepřipomeneme, že hodnocení, myšlenky i city jsou spoluurčovány mimo jiné i zkušeností, znalostmi a záměry. Znamená to, že konotativní významy jsou do značné míry vázány právě na ně. Arcybašev tuto skutečnost ponechává poměrně dost na čtenáři, zatímco Turgeněv ve svých textech poměrně často pracuje s tzv. genealogiemi svých postav. Genealogie předávají čtenáři informaci o tom, jak se vyvíjel život literární postavy před vstupem do děje – co, jak a kdy zažily, co je formovalo, jaké bylo jejich rodinné zázemí atp.; většinou pak takové informace pomáhají čtenáři rychleji se dobírat onoho niterného základu, o němž jako o *skutečném obsahu promluv* může začít být díky své aktivní dešifrovací práci přesvědčen.

Aktivní podporu mu při odhalování momentálního stavu nitra literární postavy pomáhají i signály obsažené v samotných jejich promluvách. Ve výše citovaném úryvku z Arcybaševova *Svědce* nalezneme i tuto promluvu: „Ano...“ pokračoval Jurij, „vy se tomu hrozně divíte, jako by to nebylo možné... Nezmlizel snad ze scény Mojžíšův zákon, nezemřel Buddha či helénští bohové, neumřel taky Kristus... To je zákon vývoje... Co vás na tom tak léká? Vždyť vy přece nevěříte v božský původ jeho učení?“ V ní samotné nalézáme několik signálů, které vnímavému čtenáři neuniknou, ať již jsou ukryty v samotné výstavbě promluvy, anebo se v psaném textu manifestují vizuálně jako inter-

27 «Мы верим и признаем, что не от разговора мы понимаем друг друга, а силою внутреннего общения, и что слова способствуют обострению сознания, сознанию уже происшедшего духовного обмена, но не сами по себе производят этот обмен. Мы признаем взаимное понимание тончайших, часто вполне неожиданных отрогов смысла: но это понимание устанавливается на общем фоне уже происходящего духовного спорикосновения.» In: ФЛОПЕНСКИЙ, П.: Строение слова. Контекст 1972, Москва 1973, с. 353–354. Pavel Florenskij tak poukazuje na to, že *rozumění* mezi dvěma komunikanty je možné pouze tehdy, když i jejich niterné rozumění významům slov, tedy používaný kód, obě osoby přivádí na společnou komunikační základnu. Východiskem pro to mu je rozlišování stavby slov na fonémy, morfémy a semémy, přičemž individuální význam slova nesou právě semémy (viz tamtéž, s. 351–352).

28 PLAŇAVA, I.: Jak (to) spolu mluvíme. Psychologie dorozumívání i nedorozumění mezi lidmi. Brno 1992, s. 32.

punkční znaménka. Slůvko *ano* na začátku ukazuje jeho reakci na partnerovu předchozí repliku: je tu potvrzením toho, že von Deutze slyšel, ale rovněž toho, že trvá na svém názoru, který vyslovil těsně předtím. Je tedy také signálem toho, že pokračuje v tématu, neodchyluje se od něho. O tom, že vnímá niterný nesouhlas von Deutze s jeho názorem na roli křesťanství, pak svědčí druhá věta ukazující, že vidí von Deutzovo rozhořčení a niternou angažovanost na jeho názoru. Snaha dokazovat svoji pravdu pak proráží na povrch v dalším pokračování Svarožičovy promluvy. Aniž by je nějak blíže motivoval, uvádí dokonce čtyři doklady; formuluje kromě toho pomocí otázky, která je výzvou k dialogu, k soupeření, současně však naznačuje triumfující pocit toho, komu nelze namítat, protože cítí, že má ne v jednom, ale ve více případech pravdu, a proto ve sporu navrch. Otázka je výzvou: zkus to vyvrátit! zkus se postavit tolika pravdám! nemáš šanci mi oponovat! A hned navazuje vysvětlením, slovy o vývoji; bezprostředně poté však opět oslovuje niterný stav von Deutze – následují dvě otázky, z nichž jedna nečeká na odpověď, je spíše vítězoslavným konstatováním výhry, převahy, radosti z toho, že soupeře vyvedl z rovnováhy. Závěrečná otázka je opět otázkou jen napůl; současně je výzvou k zamyšlení, ke konstatování niterného přesvědčení soka, je i soudem o tom, jaké je asi přesvědčení soka v názorovém střetu, přesvědčení, které Svarožič předpokládá, ale chce si je potvrdit. Neukončenost vět vyplývající z formálního ukončování jednotlivých vět třemi tečkami poukazuje na to, že hovořící (v tomto případě Jurij Svarožič) v zápalu debaty hovoří rychle, formuluje nárazově nové myšlenky tak, jak mu vyvstávají v mysli, že spěchá od myšlenky k myšlence a je tak bezprostřední. Ukazuje na horečný zápal odehrávající se v jeho nitru na úrovni myšlenkové, kdy potřebuje co nejrychleji vyslovit podstatu svého názoru, na kterém mu záleží, potřebuje pro něj nalézt přesvědčivé argumenty a rychle využít momentu překvapení na straně jedné, na druhé straně však také ukazuje Svarožičovu potřebu prosadit se proti protivníkovi, který je vysoký, Němec a ještě důstojník. Vnitřní názorový zápal je tak posilován osobním soupeřením a snahou upevnit sebe sama, své sebepojetí.

Obě řady signálů – z pásma vypravěče i z pásma postav – tak modifikují význam slov, která jsou čtenáři dávána k dispozici jako základ pro vytváření jeho interpretační verze literárního díla. Nebýt jich, byla by adekvátní individuální interpretace literárního textu významnou mírou ztížena, pokud by byla vůbec možná. Zdá se tedy, že i v tomto případě platí, že pro získávání komplexního významu využívá čtenář ve vyšší míře signálů spjatých s neverbálními složkami komunikace, protože odtud čerpá větší množství potřebných impulsů, než ze slov samotných.²⁹ Díky těmto impulsům dostává čtenář

29 «Душу же слова образует объективное его значение, содержащее сколько угодно признаков, имеющее полутону духовной окраски, ассоциативные обертоны: это целый мир смысла, тут свои пропасти и вершины; но сюда нет доступа внешнему учту и извне предъявляемым требованиям.

výsadu zahlížet do nitra literárních postav; kromě vnější reality tak získává příležitost nazírat i realitu vnitřní, individuální, často skrývanou, ale o to více odpovídající *potenciální pravdě*, již čtenář takovým způsobem poodhaluje.

Modelování literárního světa právě tady pravděpodobně nachází jeden ze základních zdrojů své působivosti při zprostředkování výpovědi o světě, ve kterém panuje či nepanuje stejnoznačnost konotativních významů. Je to navíc velmi často ruská literatura, která je přímo zaměřena na „dušezpytné“ funkce, tedy na odhalování niterného života protagonistů literárních děl. V takových případech pak není pro co nejúplnější porozumění takovým dílům podstatné, důležité jen to, *co* vchází do okruhu pozornosti či zájmu literární postavy, ale především *jak* takový fakt postava promítá do svého nitra, zda a nakolik ho její vnitřní svět, její niterná realita akceptuje či odmítá. Sledování neverbálních složek komunikace při studiu zachycení niterných aspektů modelované reality ve vnitřním světě literárních postav může zprostředkovat značné množství informací dobře využitelných pro adekvátní interpretaci studovaných uměleckých literárních děl.

Příklad, který jsme použili, pak naznačuje ještě jednu vlastnost textů ruské literatury přelomu XIX. a XX. století – posun od přímého k nepřímému, tj. přesun většího množství signálů, které mají ponoukat čtenáře ke „správné“ realizaci a interpretaci literárního textu bezprostředně z verbální složky do obou dalších, tedy neverbální a paraverbální. Roste tak náročnost pro čtenáře, současně se však tím rozšiřuje jeho možnost individuální interpretace daných textů. Zatímco u Turgeněva či jiných kritických realistů nemůže chybět již výše zmiňovaná předhistorie hrdinů a dosti detailní popis, u spisovatelů přelomu XIX. a XX. století (např. u L. N. Andrejeva, M. P. Arcybaševa a jiných) dochází k jejich odbourání, ba přímo zamlčení. V podstatně vyšší míře je tak na čtenáři, jak si text „přečte“.

Důsledkem oslabování pásma vypravěče se pak v některých dílech stává vyšší dialogičnost. Takové pasáže jsou pak pro čtenáře někdy při percepci literárního díla složitější v tom, že ne vždy je jim jasné, komu z vystupujících osob mají tu kterou výpověď „připsat“ a jak ji mají dešifrovat, resp. jak ji mají při procesu percepcce dotvářet především po paraverbální stránce. Chybné „přečtení“ paraverbální složky komunikace pak může vést k nepřesné, neúplné nebo i chybné interpretaci. Texty přelomu XIX. a XX. století jsou tak v tomto ohledu složitěji interpretovatelné, než tomu bylo v době „zlatého věku“ ruské literatury. Literatura se tím připravuje na to, co později získalo název „moderna“ nebo „avantgarda“, kdy posuny byly mnohdy ještě daleko dramatičtější.

Семема данного слова в *моем* словоупотреблении может быть удачна или неудачна; но никому не принадлежит указывать или заказывать пути ее формирования.» ФЛОПЕНСКИЙ, П.: Строение слова. Контекст 1972, Москва 1973, с. 356.